

УДК 599.32Сокур(477)

КУХТА

Лариса Костянтинівна,
інженер відділу історії науки
і техніки
Центру досліджень науково-
технічного потенціалу і історії науки
ім. Г. М. Доброва НАН України
(м. Київ)

ЛУГОВСЬКИЙ

Олександр Григорович,
канд. іст. наук,
науковий співробітник відділу історії
науки і техніки
Центру досліджень науково-
технічного потенціалу і історії науки
ім. Г. М. Доброва НАН України
(м. Київ)

**ТЕРІОЛОГ ПРОФЕСОР СОКУР ІВАН ТАРАСОВИЧ
(17.07.1908-03.11.1994)**

Стаття присвячена життю та діяльності Івана Тарасовича Сокура – зоолога, доктора біологічних наук, професора, провідного фахівця в галузі фауністики, териогеографії та прикладної териології, дослідника екології мишоподібних гризунів-шкідників сільського господарства України, впродовж багатьох років головного спеціаліста в галузі прогнозів чисельності гризунів та заходів їх обмеження.

Статья посвящена жизни и деятельности Ивана Тарасовича Сокура – зоолога, доктора биологических наук, профессора, ведущего специалиста в области фаунистики, териогеографии и прикладной териологии, исследователя экологии мышевидных грызунов-вредителей сельского хозяйства Украины, на протяжении многих лет главного специалиста в области прогнозов численности грызунов и мероприятий по их ограничению

Article is devoted to life and activity of Prof., Dr. Ivan Sokur, which was the leading scientist in the area of faunal studies, teriogeography and an applied teriology, the researcher of ecology of mouselike rodents – of pests of agriculture of Ukraine, the main expert in the field of forecasts of quantity of rodents and actions for their restriction.

Відомий зоолог, провідний спеціаліст в галузі фауністики, зоогеографії і прикладної теріології І.Т.Сокур народився 17 липня 1908 р. в с. Окнине Терновської волості Гайсинського повіту Кам'янець-Подільської губернії (нині Кіровоградська обл.). В 1926 р. поступив до Вінницького медтехнікуму. В 1929 р. працював лаборантом в 4-й

Вінницькій лікарні. В 1930 р. поступив на біологічний факультет Харківського університету (в 1932 р. був направлений на 2 роки на пропагандистську роботу в Донбас), який в 1937 році закінчив. В 1937 р. поступив в аспірантуру біологічного факультету Харківського університету. 25 червня 1941 р. захистив кандидатську дисертацію «Влияние полезационных лесополос на количество и поведение мышевидных грызунов окружающего поля». В 1941 р. після закінчення аспірантури рішенням Міністерства освіти УРСР був направлений в Луцький учительський інститут, де працював виконуючим обов'язків декана, а згодом затверджений директором. В 1942 р. пішов добровольцем на фронт. Демобілізувався з армії в 1946 р. З 1946 р. працював в Інституті зоології АН УРСР як старший науковий співробітник, в 1948-1954 рр. – зав. зоологічним музеєм, з 1950 р. – старший науковий співробітник відділу фауни ссавців, пізніше - зав. відділом екології тварин. У 1965-1975 рр. – зав. відділу експериментальної, а згодом популяційної екології наземних хребетних Інституту зоології АН УРСР, 1975-1989 рр. – провідний науковий співробітник-консультант відділу. У 1971 р. йому було присвоєно вчене звання професора. Помер 3 листопада 1994 року в Києві [1, с.10].

Основним науковим напрямком керованого ним відділу експериментальної екології було вивчення еколого-фізіологічних, біохімічних і екологічних особливостей популяцій мишовидних гризунів агробіоценозів Степової та Лісової зон України.

Ключовим елементом наукового дослідження Іван Тарасович вважав наукові експедиції. У післявоєнні роки він брав участь у 17 експедиціях з вивчення ссавців України, охопивши ними в першу чергу малодосліджені з огляду на теріофауну райони (Карпати, Західне Полісся, Лісостеп і гірський Крим), де займався вивченням фауни хребетних тварин [2, с. 54–55]. Він сам багаторазово ретельно і особисто готував кожний виїзд, планував маршрути, їздив до автоколони виписувати транспорт і пірнав у свою стихію. Вся його найбільша активність була в полі: ставив пастки, рахував нори, вів щоденники та фототеку, заповнював картки розтину тварин, робив обліки і прогнози.

Співробітники «... з належною десантникам виправкою вискакували з ГАЗ-66 і бігли через чергове поле і рахували нори полівок ("польовок", як він казав), після чого, отримавши команду "копай тут", вкотре розкопували нори і виловлювали в садки здобич, а потім їхали далі. Тоді Іван Тарасович був у захваті від його нової ідеї: ареал одного з видів-двійників звичайних норниць збігався з зонами шкодочинності польових гризунів, і його мапа мала поповнюватися новими точками з генетично ідентифікованим матеріалом» [3].

«Другою задачею кожного такого виїзду була перевірка прогнозу спалахів і оцінка ефективності винищувальних операцій на ланах: у кожному районі України була станція захисту рослин, а в кожному колгоспі і чи не біля кожного третього поля стояв "пам'ятник" нашому професору – цистерна з аміачною водою... Щороку таких виїздів було не менше трьох, і кожний довжиною до 2-2,5 тисяч кілометрів. Настрій у професора при виявленні рясно заселених полів явно зростав, ми навипередки вживали різні отруйні словосполучення типу фосфід цинку, зоокумарін та інші, проте традиційна

від місцевих нивоохоронців чарка "за мишей, щоб вони були здорові, а нам була робота" давала надію, що з природою не все у нас погано» [3].

Характер був у Івана Тарасовича складним і суперечливим: доволі жорстка і часто незадоволена людина серед колег, проте до молоді він ставився інакше.

«В лабораторії він сумував, перебирав фотографії і креслив книжки, не погоджуючись з авторами прямо поверх тексту. Фундаментальні дослідження його не переймали. Що ж до книжок, то значна кількість їх була ним нещадно покреслена, чорнилами (кулькові ручки він не визнавав), проте на тому зупинявся, повторюючи, що "все то туфта і мура". Принаймні, жодної опублікованої рецензії я не бачив, а от передові статті він любив: цей жанр посилював відчуття потрібності його праці і праці всієї лабораторії» [3].

За роки своєї наукової діяльності вчений зібрав велику колекцію не лише мишей-польовок, а й інших звірів. Мова йде про тисячі черепків і тисячі докладно заповнених карток відлову і розтину... Опрацювати встиг лише дані (і черепи) щодо нориці підземної... Іван Тарасович добре знався з відомими тогочасними теріологами, з [Й]Кратохвілом, [М]Хамаром, Рупрехтом, Марковим, [Е.А.]Шварцем та багатьма іншими не менш поважними вченими з різних країн Європи та СРСР. Однією з актуальних тем тоді була ревізія систематики, а, отже, і переоцінки шкодочинності різних видів нориць [3]. Результати цих досліджень публікувалися в пресі.

У післявоєнні роки у «Доповідях АН УРСР» виходять перші його статті за матеріалами експедицій: «Нові матеріали до фауни ссавців Закарпатської області» (1949), «Нові дані про фауну дрібних ссавців західного Полісся» (1950), «До питання про зоогеографічну характеристику Радянських Карпат» (1951) та монографії: "Звірі Радянських Карпат" (1952), "Акліматизація і розведення хутрових звірів на Україні" (1953), "Мисливсько-промислові звірі західних областей України" (1954) та ін. Підсумковою працею з вивчення фауни ссавців України – докторська дисертація "Ссавці фауни України" (1961), яка отримала позитивний відгук академіка І. Г. Підоплічко: «В основу

дисертації покладено багаторічні дослідження (18 років) по вивченню історичних змін, екології, практичного значення і шляхів раціонального використання ссавців України. Автором зібрані і проаналізовані величезні фактичні матеріали, включено більше 5000 екземплярів ссавців, більше 10 тис. погадексів ... з 87 пунктів вивчено ссавців музею. На відміну від інших авторів приділено велику увагу вивченню архівних даних – історичних писемностей, археологічного матеріалу, що дозволило об'єктивно і документально висвітлити історичні зміни фауни ссавців» [1, с.12].

Цікавою була його праця "Історичні зміни та використання фауни ссавців України", в порівнянні з його більш відомою і доволі простенькою "Ссавці фауни України та їх господарське значення". Хоча й видані вони були з розривом у лише один рік, різниця була суттєвою, проте тогочасних дослідників вразили обхват матеріалу, знання історичних першоджерел, розуміння відмінностей природокористування в різних регіонах та у різні епохи тощо. Це був справжній прорив у розумінні історії, хоча це розуміння цікавило у його час небагатьох, лише тих, хто був на хвилі наукових думок М.В.Шарлеманя, О.О.Браунера, С.В.Кірікова, І.Г.Підоплічка... [3].

В монографії «Звірі Радянських Карпат і їх господарське значення» (1952) наведені нові дані з фауни дрібних ссавців і мисливських звірів Карпат і Волині, а монографія узагальнюючого характеру «Ссавці фауни України і їх господарське значення» (1960) характеризувала ступінь вивченості фауни ссавців України.

І.Т.Сокур, І.Б.Вовчанецький і інші зоологи займались питаннями формування, становлення і розвитку фауністичних комплексів ссавців і в штучних полезахисних лісових насадженнях в степовій зоні (Херсонська, Донецька область), а також вивченню видового складу і особливості екології гризунів в агроценозах. В 1956 р. І.Т.Сокур та І.Ф.Андреев присвятили свої праці вивченню саламандри.

І.Т.Сокур, досліджуючи гризунів, поділив Карпати на 4 райони: Закарпатську рівнину, пояс широколистяного лісу, пояс хвойного лісу і

субальпійський пояс. Хоч це питання є дискусійним, найбільш прийнятно вважається схема запропонована І.Т.Сокуром.

В післявоєнні роки і в наступні роки в Інституті зоології АН УРСР проводилось вивчення мисливських тварин (копитні, ондатра, зайці, дикі качки, дрібні пушні звірі і т.д.). Результати цих досліджень представляли великий інтерес для охорони і раціонального використання корисних тварин і розробки наукових основ обмеження чисельності шкідливих тварин.

Вони дали можливість розробити низку практичних рекомендацій, які були передані в Міністерство сільського господарства УРСР, Міністерство лісового господарства і Держкомітет УРСР з охорони природи. Екологічні дослідження мали велике значення для організації охорони корисних і рідкісних зникаючих видів [5, с.7].

В 60-70-ті роки ХХ ст. відділ екології тварин накопичив великий матеріал про поширення, харчування, розмноження, чисельність та практичне значення ссавців у фауні України і проводив під керівництвом І.Т.Сокура дослідження екології популяцій гризунів агроценозів України. Основними об'єктами були сірі нориці та ховрахи. Особлива увага приділялася всебічному вивченню екології звичайної та гуртової нориць як найбільш небезпечних шкідників сільськогосподарських рослин.

Результати цих досліджень дозволили вдосконалити прогнози чисельності гризунів-шкідників сільського господарства, які щорічно склалися для Управління захисту рослин Міністерства сільського господарства УРСР та розробити новий ефективний метод боротьби з гризунами за допомогою аміачної води, що дав значний ефект. Продовжуючи ці дослідження, він з В.А.Гайченко, О.В.Масловим розробили науково обґрунтований комплекс заходів захисту рослин від шкідників, враховуючи як родентициди, що застосовуються проти гризунів, так і сучасні агротехнічні прийоми. З цього питання вченим написано «Рекомендації по боротьбі з мишовидними гризунами-шкідниками сільськогосподарських культур в Українській РСР» (1962) [6, с.26].

Очевидним був інтерес Івана Тарасовича до змін з фауною, як гризунів, так і традиційних мисливських видів. Ще у дочервонокнижну епоху він розумів динаміку фауни і розумів проблему обмеження чисельності домінуючих груп. Може, саме тому у відділі популяційної екології, до складу якого входила і лабораторія, вперше в Україні сформувалися доволі сучасні, притому задовго до славнозвісної конференції в Ріо-де-Жанейро 1992 року, думки про сучасний стан і динаміку біологічного різноманіття, розробником і провідником яких став один з найуспішніших учнів професора – І. Г. Ємельянов, член Ради Українського теріологічного товариства, а наразі директор Національного науково-природничого музею НАН України. Власне, це було наслідком підготовленого усією попередньою науковою діяльністю відділу популяційної екології і можливо й зовсім непрогнозованого професором І.Т.Сокуром [3].

Цікаві педагогічні здобутки вченого. Він думав не лише про практичні дослідження, молодих науковців, але й помалу привчав їх до збирання власного матеріалу, а не лише опрацювання вже існуючих колекцій. До нього постійно приїздили на консультації теріологи з різних куточків України. Він підготував 15 кандидатів наук. Серед його аспірантів було чимало тих, хто наразі досяг високих рівнів визнання: вельмишановні чл.-кор. НАН України Ігор Ємельянов, проф. Віталій Гайченко, Микола Шевченко, Єлизавета Євтушенко, Олександр Корчинський, Неоніла Філіпчук, Світлана Золотухіна, Олег Котляров, Сергій Тесленко та багато інших. Ця потужна плеяда стала кістяком Українського теріологічного товариства нарівні з морфологічною і палеозоологічною школами [3].

Варто згадати ще один аспект – просвітницьку діяльність Івана Тарасовича: впродовж багатьох років він був активним членом товариства "Знання" і читав лекції в найрізноманітніших закладах і куточках України – від степів до Полісся, від радгоспів до закритих військових частин. Його улюбленими темами були і дарвінізм, і історичні зміни фауни, і зоогеографія, і це було додатковим приводом для нових подорожей [4, с.382]. Вчений

відрізнявся доброю пам'яттю і багато розповідав цікавих деталей про київських зоологів, які нам тепер мало відомі, проте які своєю щоденною працею створювали вихідні для нас знання про склад і динаміку фауни, писали статті і формували зоологічні колекції: Леоніда Гіренка, Василя Самоша, Євдокію Решетник, а також більш відомих нам Миколу Шарлеманя, Василя Абеленцева та багатьох інших. Він знав чимало деталей про розвиток теріології в Україні. На жаль, сам спогадів не залишив.

Вчений написав понад 100 наукових праць, присвячених фауністиці, зоогеографії, екології тварин. Планувалася також підготовка зведення "Гризуни" в серії "Фауна України", проте того вже не сталося: і зміни в систематиці та поширенні видів, і всепоглинаюче захоплення тематикою шкідників, і нескінчений потік аспірантів вже не дозволили повернутися йому до масштабу його ж монографічних праць 1952-1961 років [3].

За заслуги перед Батьківщиною д.б.н. І.Т.Сокур був нагороджений медалями «За бойові заслуги» (1962), «За доблестный труд в Великой Отечественной войне» (1970), а також грамотою Інституту зоології НАН України за багаторічну роботу і великі досягнення в зоологічній науці (2005). Отримав подяки: від ректорату Української сільськогосподарської академії, разом з співробітниками Інституту зоології АН УРСР М.А. Воїнственським, Т.И.Щербак та ін., за допомогу в підвищенні кваліфікації викладачів зоології сільськогосподарських вузів шляхом читання лекцій про розвиток і досягнення різних галузей зоологічної науки; за сумлінну працю та активну участь у виконанні завдань з проведення досліджень в районі Чорнобильської АЕС (1986) [1, с.15].

Список використаної літератури

1. *Архів* Інституту зоології НАН України, ф. 258, оп. 3, спр. 2214. Личное дело Сокура Ивана Тарасовича. 28.05.1946–03.11.1993, 191 арк.
2. *Мазурмович Б. М.* Розвиток зоології на Україні / Мазурмович Б. М. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1972. – С. 54–55.
3. *Загороднюк І.* Спогади про Івана Тарасовича Сокура (до 100-річчя з дня народження) [Електронний ресурс] / І. Загороднюк. – Режим доступу: <http://www.terioshkola.org.ua/ua/meraory/sokur.htm>.
4. *Ємельянов І. Г.* Іван Тарасович Сокур. До 100-річчя від дня народження / І. Г. Ємельянов, І. В. Загороднюк // *Вестн. зоології.* – 2008. – Т. 42, № 4. – С. 381–382.
5. *Зоологические исследования // Развитие биологии на Украине.* – К. : Наук. думка, 1985. – Т. 3. – С. 7–145.
6. *Відділ* популяційної екології та біогеографії // Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена. 75 років. – К., 2005. – С. 26–32.